Kim był Erazm Ciołek?

Erazm Ciołek urodził się w 1474 roku w Krakowie i właśnie tam, na przeżywającej rozkwit Akademii Krakowskiej, zdobył wykształcenie. Po ukończeniu studiów otrzymał posadę sekretarza króla Aleksandra Jagiellończyka, która otworzyła mu drzwi do dalszej kariery politycznej i kościelnej. Przeszkodą w osiągnięciu sukcesu było jedynie jego mieszczańskie pochodzenie, ale dzięki zeznaniom fałszywych świadków otrzymał prawo do posługiwania się herbem Sulima, który kilkakrotnie pojawia się na dekoracyjnych obramowaniach kart przygotowanego na jego zlecenie *Mszału*. W 1504 roku, już jako szlachcic, uzyskał godność biskupa płockiego i dał się poznać jako sprawny zarządca, który znacząco przyczynił się do wzbogacenia swojej diecezji. Po śmierci Aleksandra Jagiellończyka (1506) jego przedsiębiorczość i dyplomatyczny talent docenił Zygmunt I Stary, dla którego Ciołek odbył szereg międzynarodowych podróży w charakterze królewskiego posła. Zmarł w 1522 roku, w trakcie poselstwa do Rzymu, prawdopodobnie na skutek panującej tam wówczas zarazy.

Erudyta, orator, mecenas

Liczne podróże sprawiły, że Erazm Ciołek śledził na bieżąco wszystko to, co działo się w ówczesnej Europie – również, pojawiające się u progu XVI wieku, nowe artystyczne i intelektualne mody. Przemiany zachodzące wówczas w obrębie europejskiej kultury estetycznej zdradza zresztą sam *Mszał* – użyty w manuskrypcie krój pisma jest jeszcze tradycyjny, gotycki, ale otaczające tekst zdobienia posiadają już cechy włoskiego renesansu. Wśród europejskich erudytów, którzy często posługiwali się pseudonimami o antycznym rodowodzie, Erazm Ciołek znany był jako Vitelius i cieszył się pożądaną wówczas opinią doskonałego mówcy. Pozostawił po sobie imponujący rozmiarami i niezwykle cenny księgozbiór, do którego należał, obok *Mszału*, *Pontyfikał* (przechowywany obecnie w krakowskiej Bibliotece Książąt Czartoryskich) – drugie arcydzieło malarstwa książkowego wykonane na jego zlecenie. Natomiast, znajdująca się przy ul. Kanonicznej w Krakowie, rezydencja, którą Ciołek nakazał wznieść na początku XVI wieku, jest dziś wykorzystywana przez tamtejsze Muzeum Narodowe do eksponowania zbiorów sztuki dawnej.

Czym jest mszał?

Spośród różnych typów ksiąg liturgicznych – brewiarzy, graduałów, antyfonarzy, ewangeliarzy i psałterzy – mszał (łac. *missale*) pod wieloma względami jest dla Kościoła rzymskokatolickiego księgą najważniejszą. Miał on ułatwiać kapłanowi prawidłowe odprawianie następujących po sobie elementów Mszy – zarówno stałych, jak i tych, które zmieniają się wraz z upływem roku liturgicznego. *Mszał Erazma Ciołka* powstawał od 1514 do 1518 roku, a więc na kilkadziesiąt lat przed Soborem Trydenckim (1545–1563), którego postanowienia wpłynęły na ujednolicenie sposobu odprawiania Mszy w Kościele katolickim. Redakcja *Mszału*, w przeciwieństwie do redakcji posoborowych, rzymskich, nazywana jest dlatego redakcją krakowską. Co istotne, powstawał on w okresie, gdy popularność zaczął zyskiwać druk – pochodzi z czasów ostatnich ksiąg wykonywanych w tradycyjny sposób przez kaligrafów i iluminatorów, którzy uwzględniali indywidualne preferencje zleceniodawcy. Dzieło Ciołka było więc obiektem unikatowym i luksusowym – takim, który mógł powstać tylko na zlecenie zamożnego mecenasa.

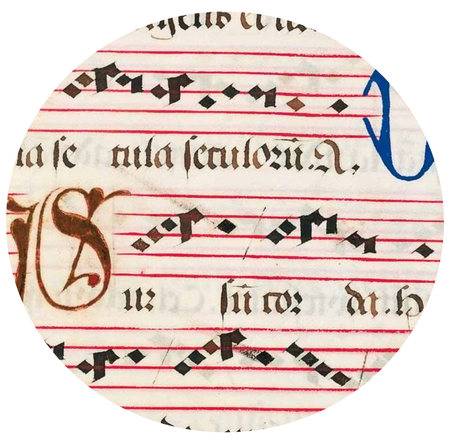

Mszał Erazma Ciołka

- Powstawał w latach 1514–1518.
- Posiada 232 pergaminowe karty o wymiarach 35×26,5 cm.
- Spisano go w języku łacińskim, późnogotyckim pismem zwanym teksturą. Do wpisania tekstu użyto dwóch kolorów tuszu – czarnego (modlitwy i inne teksty przeznaczone do odczytywania przez wiernych) i czerwonego (wskazówki dla kapłana odprawiającego Mszę, tak zwane rubryki).
- Nad zdobieniami pracowało przynajmniej trzech iluminatorów, wśród których mógł znajdować się Stanisław Samostrzelnik – wybitny małopolski miniaturzysta znany z dekoracji takich ksiąg jak *Katalog arcybiskupów gnieźnieńskich* czy *Modlitewnik królowej Bony*. *Mszał* zdobi 19 miniatur i inicjałów figuralnych, jedna miniatura całostronicowa (*Ukrzyżowanie*, k. 121v) oraz liczne inicjały ornamentalne. Pięć kart obwiedziono pełną bordiurą. Bordiury, czyli dekoracje marginesów karty, w przeciwieństwie do późnogotyckiego pisma zdradzają już wpływy włoskiego renesansu. Na kilku bordiurach można znaleźć herb Erazma Ciołka, czyli herb Sulima.
- Przy inicjale z karty 105v oraz na kilku kolejnych kartach umieszczono zapisy nutowe.

Inspiracje i wzorce

Pewne tendencje w sztuce początku XVI wieku bywają określane mianem renesansu północnego, który to właśnie, obok renesansu włoskiego, był bardzo istotną inspiracją dla iluminatorów pracujących nad dekoracjami *Mszału Erazma Ciołka*. Tworząc miniatury, stosowali oni rozwiązania zaczerpnięte bezpośrednio z grafik norymberskich mistrzów – Albrechta Dürera i Hansa von Kulmbach. Rozwijające się od XV wieku techniki graficzne, wśród nich stosowany przez Dürera i Hansa von Kulmbach drzeworyt, stały się u progu nowożytności kluczowym nośnikiem koncepcji artystycznych.

Passio Christi ab Alberto Durer Nurenbergensi Effigiata cum varij generis carminibus fratris Benedicti Chelidonij Musophili, Nürnberg 1510, k. B_3

→

Modlitwa w Ogrójcu, karta 51 recto

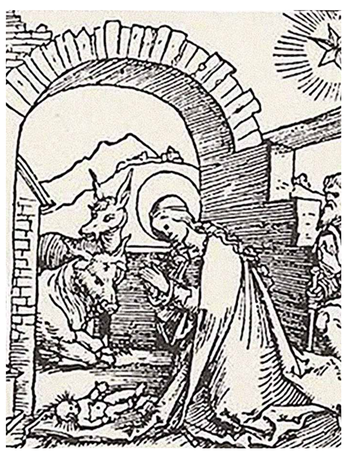

Hans Süß von Kulmbach,*Geburt Christi und Anbetung der Drei Heiligen Könige,* przed 1511 r. (Monachium, Staatliche Grafische Sammlung)

→

Adoracja Dzieciątka, karta 102 verso

Losy *Mszału Erazma Ciołka*

Po nagłej śmierci Erazma Ciołka jego dobytek, w tym *Mszał*, który prawdopodobnie miał przy sobie podczas swojej ostatniej podróży, został sprowadzony do kraju przez egzekutora testamentu, późniejszego arcybiskupa gnieźnieńskiego Piotra Gamrata, i przekazany kapitule w Płocku. Przez niemal dwa stulecia spoczywał w pułtuskiej bibliotece biskupów płockich, skąd zabrano go w XVIII wieku do Warszawy i włączono do potężnej kolekcji rękopisów Biblioteki Załuskich. Po rozbiorach księgozbiór ten – razem z *Mszałem Erazma Ciołka* – wywieziono do petersburskiej Biblioteki Carskiej. Manuskrypt powrócił do kraju po I wojnie światowej i został włączony do zbiorów otwartej w 1930 roku Biblioteki Narodowej. Razem z innymi najcenniejszymi obiektami przechowywanymi w książnicy – *Psałterzem floriańskim* czy rękopisami Chopina – tuż po wybuchu II wojny światowej został ewakuowany do Kanady i tam, unikając tragicznego losu tysięcy manuskryptów i starych druków, które spłonęły w powstaniu warszawskim, czekał na powrót do Polski aż do 1959 roku.

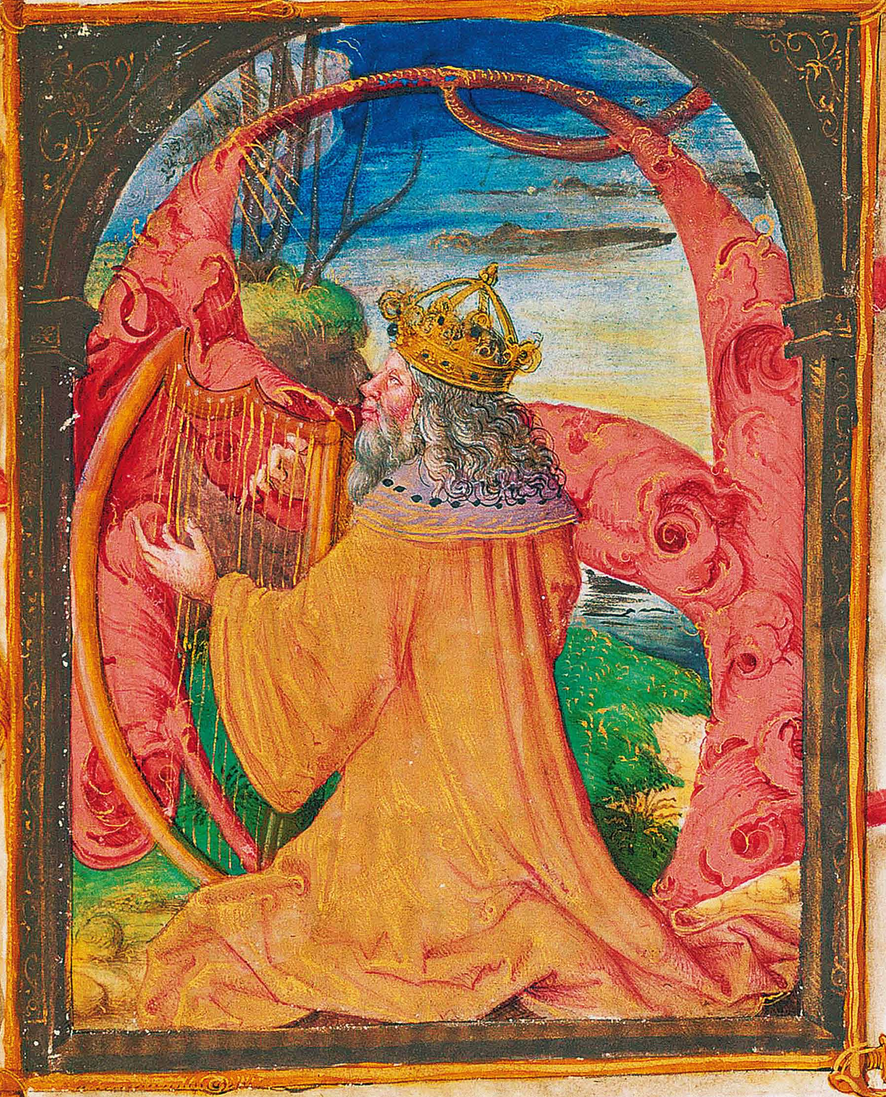

Ad te leuauī anima mea
Deus meus in te confido non e
rubescam: neq; erideat me
mici mei: etenim uniuersi q̄ te
exspectant non confundet. Ps
Viias tuas domine demonstra
mihi et semitas tuas edoce me
Gloria patri et filio: Oro
Exorta est de celo potentia tua et ue
nit: ut ab immanibus
peccatorum meorum periculis
te meamque perfugiente ei
pi. te libante saluari: Q
Ere: Ad Roma:
Hacenus qui hoc

ēia nos de somno surgē
nuiam prior ēiusq̄ sa
quam ut credidimus:
Nox precessit. dies au
tem appropinquauit: A
bicamus ergo opa te
nebrarum: et induamur
arma lucis sit ut in
die honeste ambule
Non in comessationi
bus et ebrietatibus:
non in cubilibus et im
pudicis: non in con
tentione et emula
tione: Sed induimi
ni dominum nostrum ihe
xristum: Grā. Uniuer
si qui te exspectant non con
fundentur. ℣. Viias tuas
domine notas fac mihi et semi
tas tuas edoce me: Alla. ℣.
Ostende nobis domine misericor
diam tuam et salutare tuum da
nobis: Secū matheum
Nullo tempore: Cū apro

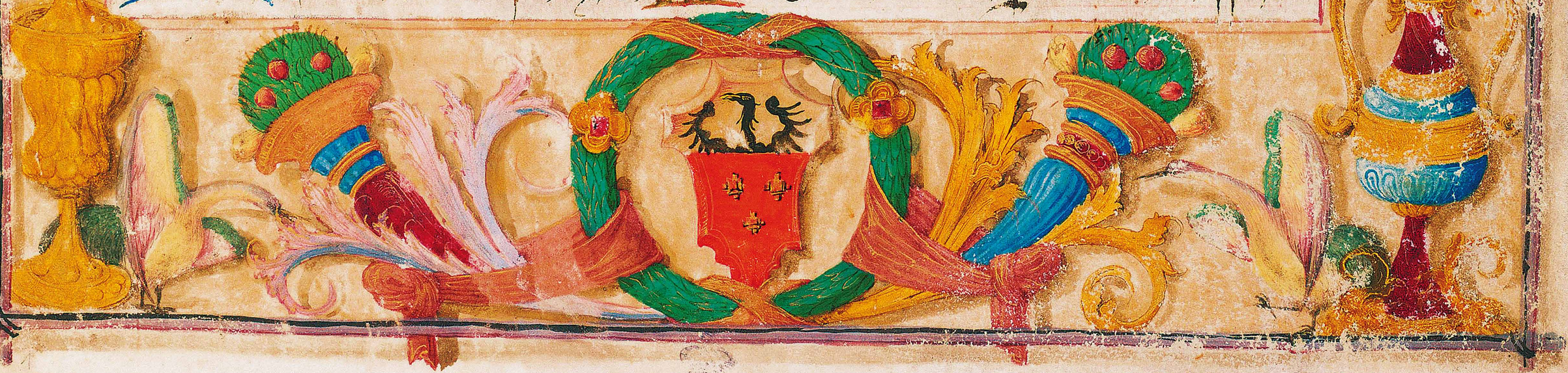

Iluminacja: Król Dawid grający na harfie, karta 1 recto

solēnis de s. nunc. Bē-
dictio ad plm dat. Bē-
dicam? p octauas cā-
tet: pla cat ti
bi sancta num.
Dz. et hor si Epis
celebrauit, vel si resa
dent: als semis. Missa in cena dni. sin ne-
ma nō conficitur.

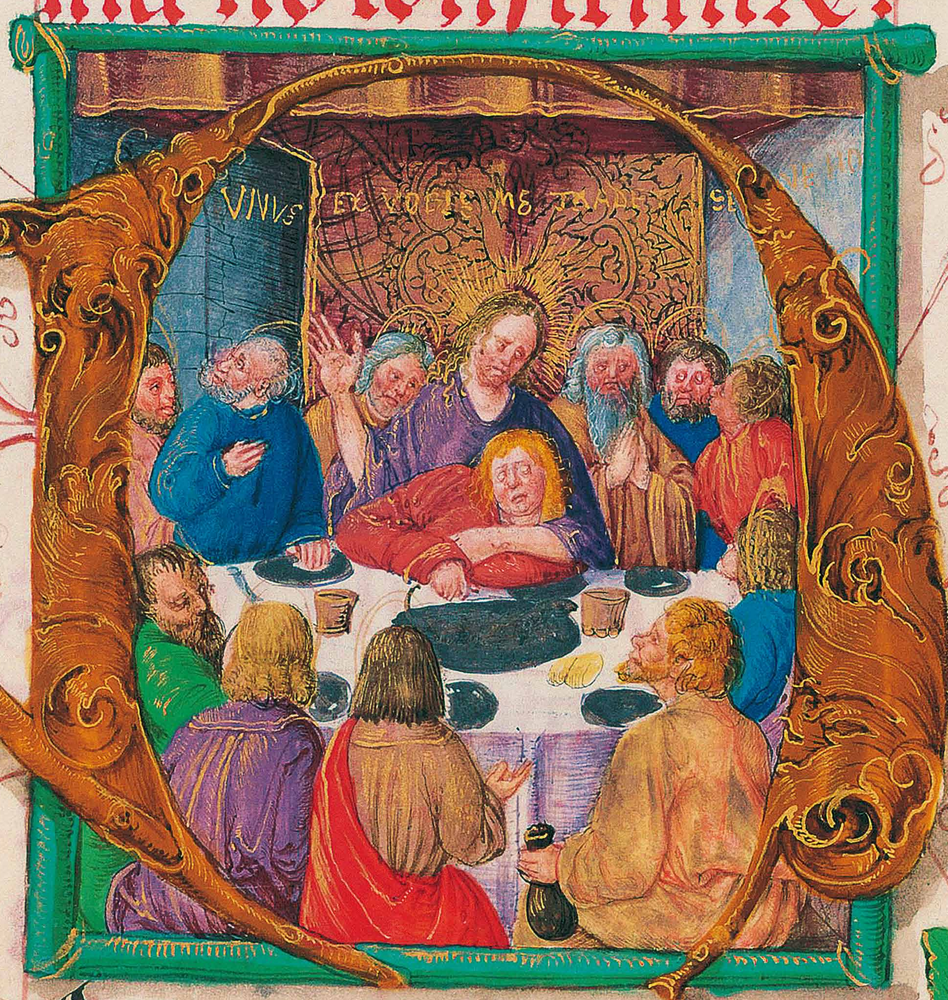

Ds autez gloiari oportet
in cruce domini nri iesu x̄
in quo ē salus vita et resur-
rectio, nra/ p quie saluati et
liberati sumus? ℣ Deus mi-
seat nrī z bēd. no. illu. vltī

sum sup nos, et mi. mi.
Gla. cū. Gla in excel. nō
dz. Kyrie on pe octauas.

O Luba quo et in
dus reatus sui
pena: et confessionis sue
latro primū sumpsit, cō-
cede nobis tue propitiatio-
nis effectū: ut sic in pas-
sione sua ies qui dum
ne diuisa vtrisq; mutu
lit stipendia meritorū
ita nobis ablato vetu
statis errore, resurrectio-
nis gaudia largiat. Qui

Ad corinthios
Quicumq; manducauerit
panem hunc vel biberit
calicem dni indigne, reus
erit corporis et sanguinis dni.
Probet autem homo seip-
sum et sic de pane illo edat
et de calice bibat. Nam qui
manducat et bibit indi-
gne, iudicium sibi manducat
et bibit non dijudicans
corpus dni. Ideo inter vos
multi infirmi et infirmi
multi dormiunt. Si autem
nos dijudicaremus non
iudicaremur. Cum iudi-
camur autem a domino
corripimur ut non cum
hoc mundo damnemur.
Igitur fratres mei cum
venitis ad manducandum
alius alium expectate.
Si quis autem esurit
domi manducet ut non
in iudicium conueniatis.
Cetera autem quemadmodum
disposuero cum venero.
Et quicumq; petierit
panem a vobis dabitis
illi. Et quicumq; petierit
a vobis pecunias dabitis
illi. Et quicumq; petierit
a vobis vestimenta dabitis
illi. Et quicumq; petierit
a vobis ut ire mille passus
ire cum illo duo milia.
Et quicumq; petierit
a vobis ut det illi dimidium
dabitis illi. Et quicumq;
petierit a vobis ut det
illi totum dabitis illi.
Et quicumq; petierit
a vobis ut det illi totum

desiderys amensi fon:
te uite sinam?: Dn. no.

Letania.
Vrielison:
Xriste eliso,
Xriste audi
nos: Saluator mundi:
Deus nos: Sancta
maria: ora pro nos.
Sancta dei genitrix: o
mnes sancti angeli et ar
changeli: Orate pro.
Omnes sancti patriarche et phete: Or
Sancte Petre: Or
Sancte Paule:
Sancte Andrea:
Sancte Jacobe:
Sancte philippe: Or
Sancte Bartholomee.

Sancte matthee:
Sancte Simon:
Sancte Thoma:
Sancte thadee:
Sancte mathia
Sancte Luca:
Sancte marce:
Omnes sancti apli et evnte
Sancte Stephane
Sancte Laurenti:
Sancte Vincenti:
Sancte Clemens:
Sancte fabiane:
Sancte Sebastiane:
Sancte Blasi: Or.
Sancte Sixte:
Sancte Adalberte:
Sancte Stanislae:
Sancte wenceslae:
Sancte floriane:
Sancte Georgi:
Sancte Cristofore:
Omnes sancti martires:
Sancte Silvester:

Zapis Litanii do Wszystkich Świętych, karta 66 recto

vita hominū ni co su-
rexit. ℣ Recordamini
qmo predixit q̃a oportet
filium hominis tradi
ri. et tria die a morte su
scitari alleluia: ℟. Su
rexit dñs de sepulcro. al
leluia: N' pro nob; roll

Oꝛa ds omnipotens
dꝫ. ut q̃ resurrec
tionis diuin sollemna
colimus. redemtoris
nre letitia percipere me
amur: p eundē. In
tando chori. Cristus re
surgens ex mortuis.

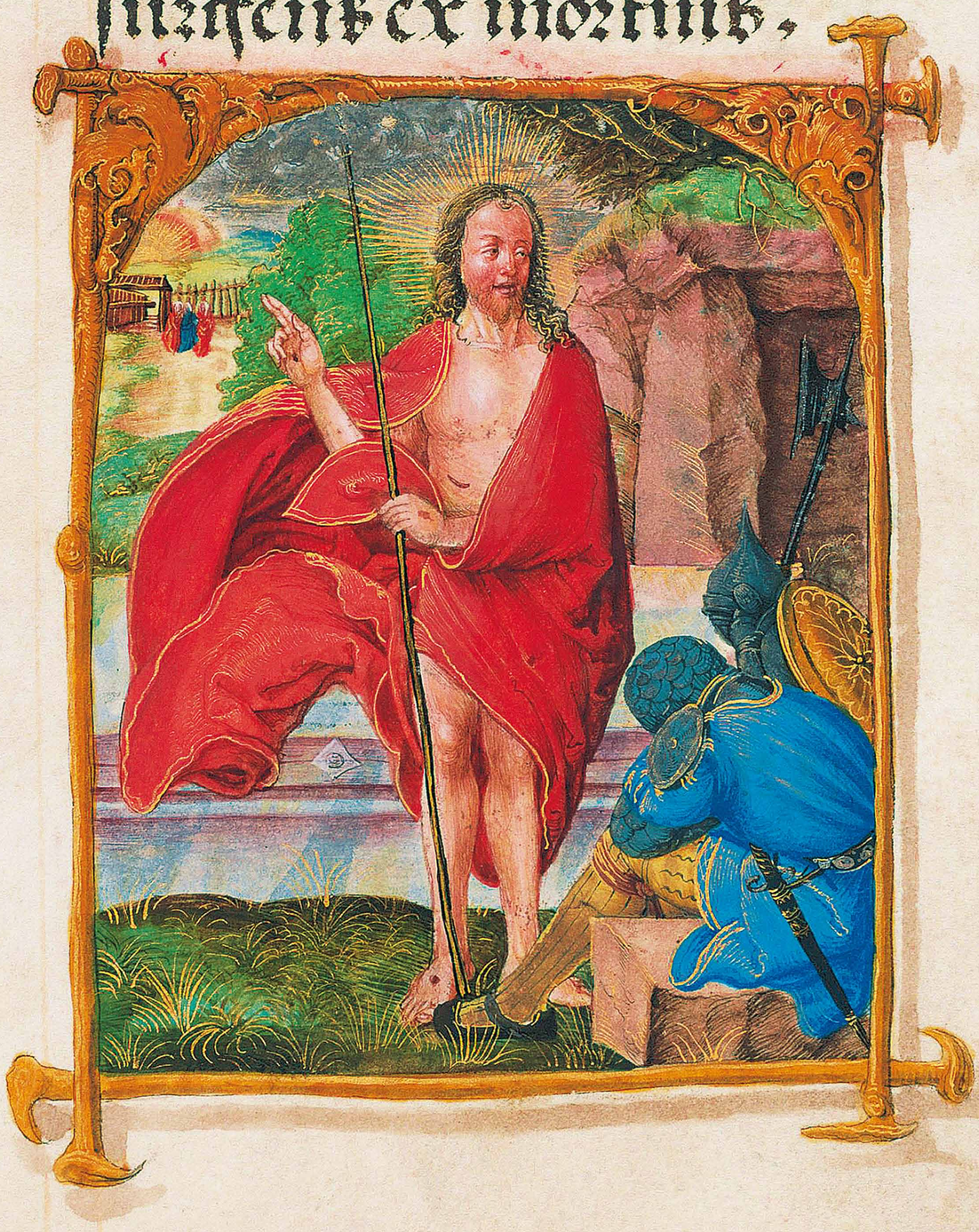

Resurrexi et adhuc tecū
sum alla/ posuisti super me
manū tua alla: mirabilis
facta ē scientia tua. alla
alla. ℣ Domine probau
sti me et cognouisti me/
tu cognos. sessio. mea/ re:
meam. ℣. Gla pri. Qīo.

Deus q̃ hodierna
die/ per unigeni-
tum tuū/ eternitatis no:
bis aditum deuicta
morte reseras: nos
tra q̃ precedo as:
piras/ etiam adiuua
do prosequē: per eun:

Ad Corinthios.

Fres: Expurga
te ueterem fermentum/
ut sitis noua conspe
rsio/ sicut estis azimi:
Etenim pasca nrā immo
latus ē cristus: Itaq; e
piemus/ non in fer
mento ueteri/ nec

Iluminacja: Zmartwychwstanie, karta 72 verso

Lxxxiii

sollemnitate dom̃ sancti spi-
ritus, celestibus desi-
deriis accensi fonte uite
sitiamus: Diuinę ci de

Ad processionem Rein;

Apparuerunt apostolis. **ymn.**
Salue festa dies. **Nuo si-
nito in medio ecclie fiat
statio cantet ymn.** Veni
creator spiritus. **v.** Laqueant-
mecum lin. **collt.** Deus qui ho-
dierna die corda fideli-
intrado choriz. Hodie cõ-
pleti sunt dies pentecostes.

Ad missam introitus.

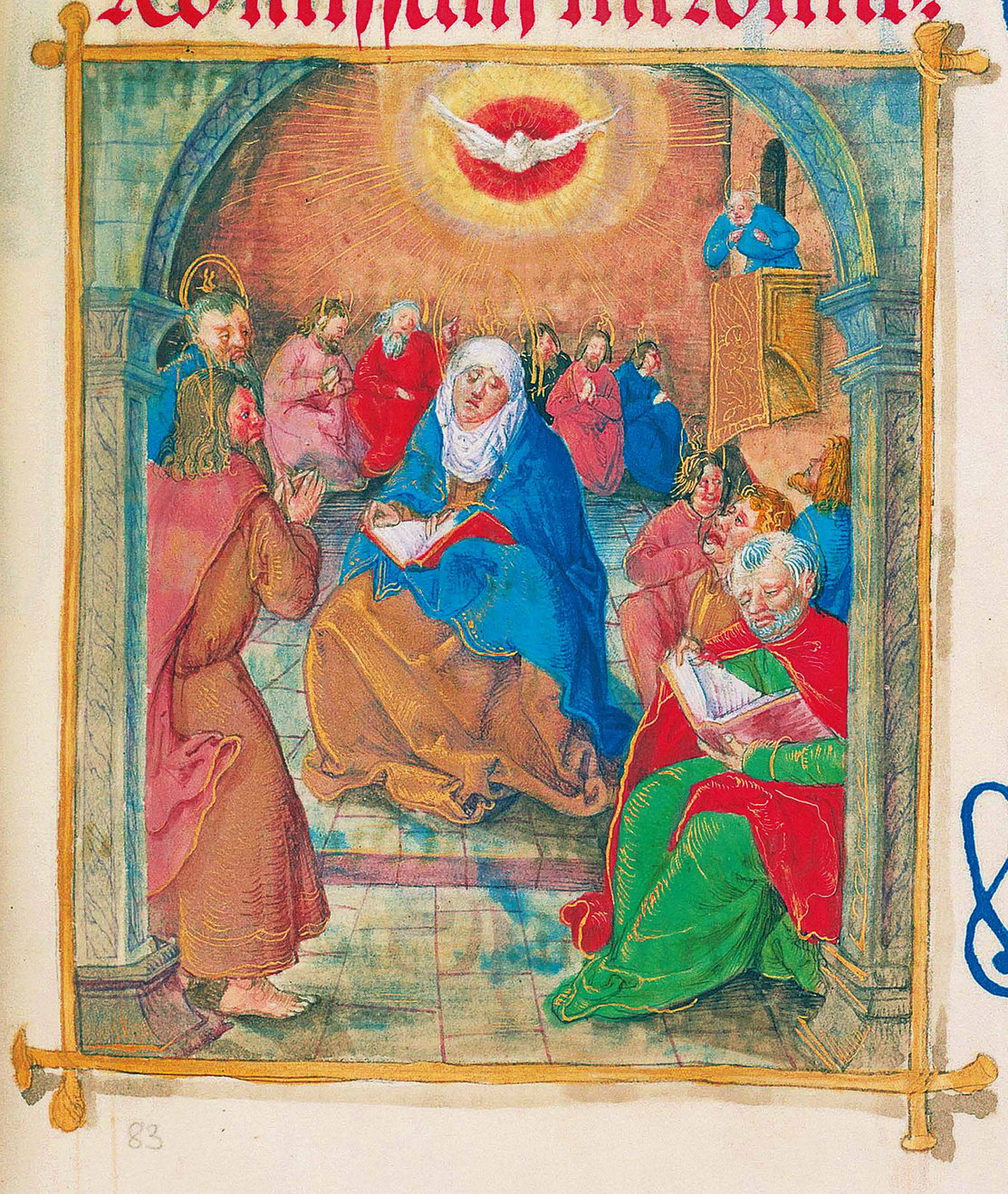

Spiritus dei repleuit or-
bem terrarum alla. et hoc
quod continet omnia scie-
nias habet uocis alla al-
ps. Confirma hoc deus quod
operatus es in nobis a te.
templo tuo quod e in ierusl. Gla-
Deus qui hodierna
die cordi fidelium
sancti spiritus illustratione
docuisti. da nobis in e-
dem spiritu recta sapere. et de
eius consolatione se-
gaudere: per dn. eiusdem.

Lectio actuum apostolorum.

In diebus illis: Dum cõ-
plerentur dies pentecostes
erant omnes discipuli pariter
in eodem loco: Et factus
est repente de celo sonus
tamquam aduenientis spi-
ritus uehementis. et re-
plenit totam domum ubi
erant sedentes: Et appa-
rerunt illis dispertite

Iluminacja: Zesłanie Ducha Świętego, karta 83 recto

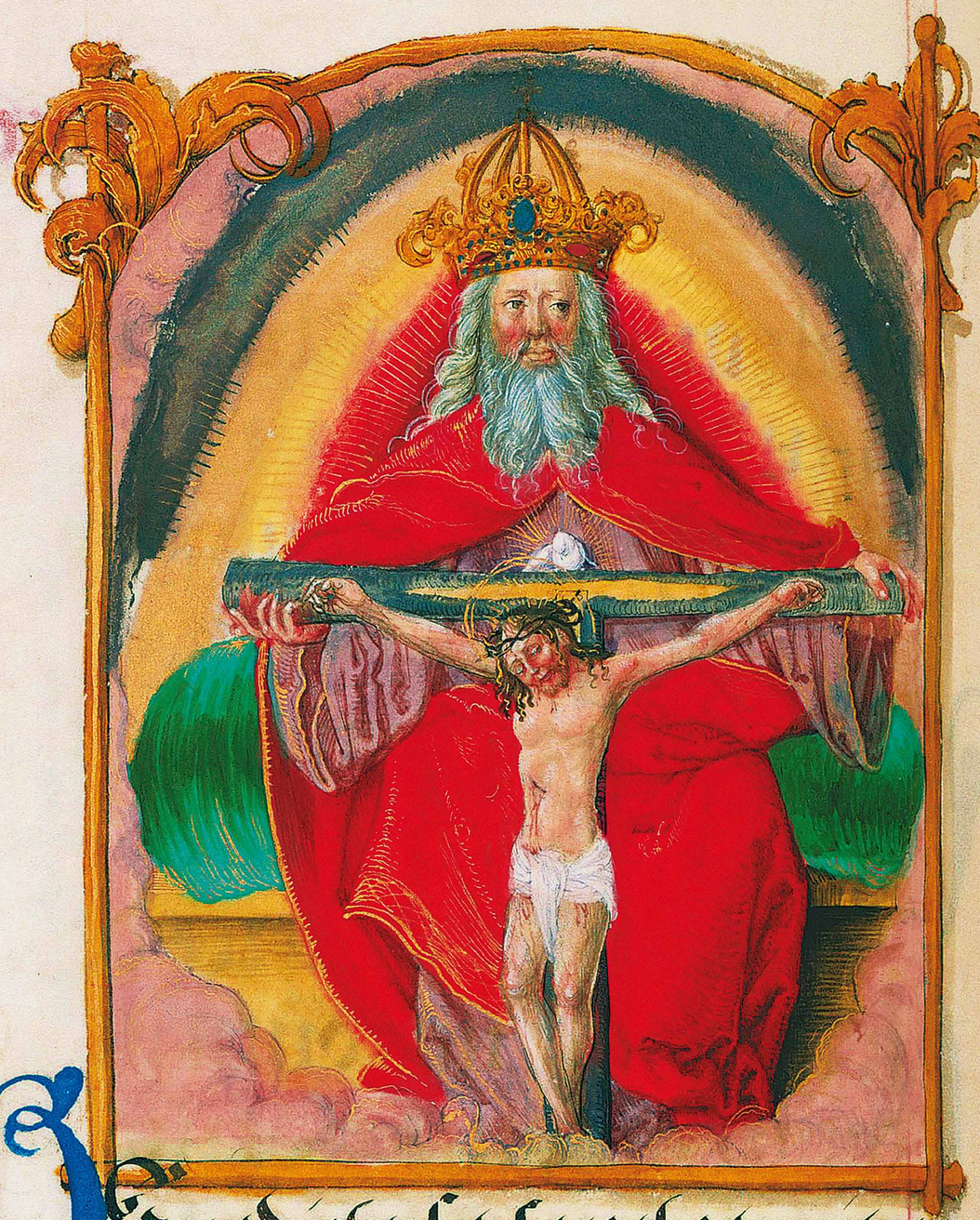

nea dignus meritis of
feramus: Per dn̄. Lōio.
Non nos relinquas orpha
nos. veniaz ad nos iterum
alla et gaudebit cor nestru
alleluia alleluia. Comp.
Deleant nobis do
nune diuini tu
a sancta fetuore. quo cor
pore et actu delectemur
et fructu: Per. Alia cō.
Quos tuis dire re
fisis sacramentis
continuis attolle fenu
gnus auxilys. ut tue
redemptionis effectus
et ministerys capia
mus et moribus: Per
dominum nrm iesum
cristum filium tuum q̄
tecum viuit et regnat
in vnitate spūsancti dē:
Per omnia ss. amen:

Officium misse de
Sancta Trinitate.

Benedicta sit sancta trinitas
atq̄ indiuisa vnitas/confi
tebimur ei/qa fecit nobiscu
miam suaz. Ps. Benedicam
pcem et filiū cum sancto spū/
laude? et superexaltemus eū
in secula. Ps. Gla pri. Orā.
Omnipōs sempit
ne dē/q̄ de distinc
tis famulis tuis in cō
fessione ve fidei/etine
nitatis glam agnosce
re in potentia maiesta
tis adorare vnitatez/qs.
ut eius dem fidei firmita
te/ab oibus spuuma

Iluminacja: Trójca Święta jako Tron Łaski, karta 89 verso

Gloria in excelsis deo
Et in terra pax homi
bus bone voluntatis:
laudamus te: benedi
cimus te: adoramus te:
glorificamus te: Gra
cias agimus tibi pp
magnam gloriam tuam
Domine deus rex celestis
deus pater omnipotens
Domine fili unigenite ieu
cre altissime: Domine de
agnus dei filius patris:
qui tollis peccata mundi mi
serere nobis: Qui tollis
peccata mundi suscipe dep
cationem nostram: qui sedes ad
dexteram patris miserere
nobis: Quoniam tu solus sa
ctus: tu solus dns: tu so
lus altissimus ieu criste:
Cum sancto spu in gloria
dei patris: amen:

De beata virgine

Et in terra pax ho
minibus bone vo
luntatis: laudamus
te: benedicimus te: ado
ramus te: glorificamus te
Gratias agimus tibi pp
magnam gloriam tuam Domine
deus rex celestis deus pater
omnipotens: domine fili
unigenite ieu cre: Spus
et alme orpha nostra pa
cem Domine deus agnus dei
filius patris: Primo ge
nitus marie virginis
matris: Qui tollis peccata
mundi miserere nobis: Qui
tollis peccata mundi suscipe

Iluminacja: Adoracja Dzieciątka I, karta 102 verso

Sinnia psano de Natiuitate di.

Per omnia se cula seculorum

Amen. Dominus wbiscu.

Sur sum cor da. Habem? Ga

ra ds agamus do mino de o no

stro. Dignu. Vere dignu et iu

stu est. e quu et sa lutare. Nos tibi

semper et ubique gratias agere. Domine sancte

Zapis nutowy, karta 105 recto

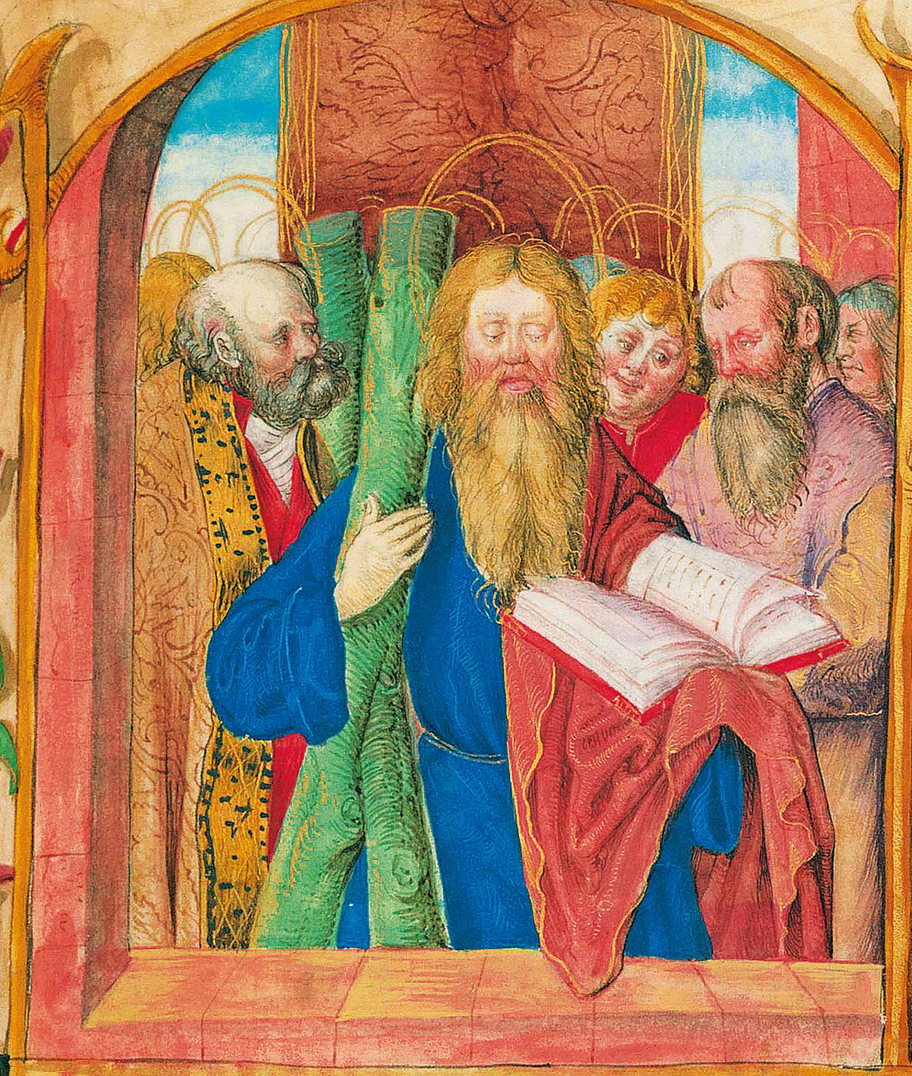

Ihi autem nimis honorati
sunt amici tui deus nimis co
fortatus e principatus eorum
Ps. Duc probasti me et co
gnouisti me. tu cognouisti
sessionem meam. et resurrectionem meam:
Gloria patri et filio. Oratio:
Maiestatem tuam
diue supplices exora
mus. ut sicut ecclesie tue be
atus andreas apostolus tu
us extitit uidator et
rector. ita apud te sit p
nobis perpetuus inter
cessor: P: Ad Romanos:
Fratres: Corde creditur

ad iustitiam ore autem con
fessio fit ad salutem: Di
cit enim scriptura: Omnis
qui credit in illum non confu
detur: Non enim est distinc
tio iudei et greci: Nam
idem dominus omnium. diues
in omnes qui inuocant
illum: Omnis enim qui inuo
cauerit nomen domini sal
uus erit: Quomodo ergo in
uocabunt in quem non
crediderunt: Aut quomodo
audient eum. quem non audie
runt: Quomodo autem audient
sine uidente: Quomodo ue
ro uidebunt nisi mitten
tur: Sicut scriptum est:
Quam speciosi pedes euan
gelizantium pacem. euan
gelizantium bona: Sed
non omnes obedunt euan
gelio: Isaias enim dicit:
Domine quis credit auditui
nostro: Ergo fides ex

Iluminacja: Święty Andrzej na czele grupy apostołów, karta 129 recto

. VII .

ris. huiãnas a nobis
repulit vetustates. ℣.
Ite missa est dicitur.
Ad Summam missam

Ne natus est nobis et fili
datus ẽ nobis/cuius imperi
um super humeru eius/et vocabi
tur nomen eius magni cõ
sili angelus. ℣. Cantate
domino canticũ nouũ/qui
a mirabilia fecit. Sta pũ.
Concede qs o. dõ.
ut nos vnigeni
ti tui noua p carnem
natiuitas liberet. quos
sub pcti iugo ueteris sta

seruitus tenet. Qui te
cerdiint. L. isaye p.
dus. Propter hor
riet plius meus nõm
meu in die illa. qa ego
ipe qui loqbar ecce adsum.
Qũ pulchri sup mõtes
pedes annũciantis et pdi
cantis pacẽ. annũciatis
bonũ. pdicantis salutẽ
dicentis sion regnabit
ds tuus. Vox speculato
rũ tuorũ. Letaberit
pcẽ simul laudibunt
qa oculo ad oculũ uide
bũt. cũ reuiserit dns si
on. Laudate et laudate
sil deserta ylim. qa cõso
latus ẽ dns ply suum
et redemit irlm. Dura
uit dns brachiũ sctũ
suũ. in oculis omniũ gẽ
tiũ. et uidebit omnis
ines tire salutẽ di no
stri. Ad Hebreos.

Iluminacja: Adoracja Dzieciątka II, karta 135 recto

Incipit Commune sctorum
et proprio uigilia unius apti

Eo autem sicut
aqua fructifi
cauit uineam domino
domini sabaoth in
uiscitorio dia
dei mei. et expectabo nomen tu
um quia bonum e ante conspe
ctum sctorum tuorum. Pb. Ad
stare in matutina q potes e
n magnate: Gsia pri: Ord.
Mouebe nobis ds
omnipotens dc. ut
nura bti apti tui. N. sol
lemnitates conuenio pre
uenie sonce. et uenerez
digna celebrare deuotio
ne: Per: L. u. Sapiencie.
Benedictio dei sup
capiat iusti. ideo
dedit illi hereditatem deui
sit ei pcem in tribubus
duodecim. et uocet stas
i conspectu omnis seculi.

Magnificauit eum in
me memoriam. et in ibis
sus monstra planauit:
Stificauit illum in conspe
ctu regis. Ostendit illi
stlas suas: Intercessit et
fide ipsius sicut fecit illum.
et elegit eum ex omni carne:
Dedit illum cor ad precepta
et legem uite. et disciplie
et exaltauit fecit illum:
Statuit cum testamentum
sempiternum. et circumcixit
eum zona iustitie: Et in
duit eum corona glie: Gr.
Iustus ut palma florebit
sicut cedrus libani multiplica
bit in domo dni. V. Adnun
ciandum mane miam tuam
et uitate tua p noctem. S.
Il illo t: Dixit iesus
i. d. suis: Ego sum uitis
uos palmites: Qui manet
i me et ego in eo. hic fert
fructum multum. quia sine

Karta iluminowana z inicjałem E, karta 189 recto

. xxii .

lingua confitebit. quia
dis iesus xs in gla ē dei
patris; Gr. Christus factus
ē pro nobis obediens usq ad
mortē. mortē autē crucis. V.
Propter qd et ds exaltavit illu
et dedit illi nomen qd ē super
omne nomen. Alleluia
V. Dicite in gentib? quia dns
regnavit a ligno. Sēm Lucam.
In illo t. Assumpsit ies
duodecim discipulos suos,
et ait illis: Ecce ascendimus
hierosolima. et consumabitur
omia quē scripta sunt per pre
tas de filio hominis: Tra
detur enim gentib? et illude
et flagellabit et conspuet
et postq flagellaverint eu
et tertia die resurget. Of.
Protege dne plebē tuā
per signum sānte crucis ab omib?
insidiis inimicorum omnium ut
gratā exhibeam? sānitatē
et acceptabile t' fiat sacrificium

nostrū. Secrt. Hec obla
tio nos qs dne ab omib?
purget offensis. qm in a
ra sānte crucis immolatus
est agnus mundi tulit
offensas: Pcio. Quos
autē flagellat oportet recipere
dominum patrem seu x. Complē
Hodie nob' de' ds
natus. et quos sānte
nativitatis letitia fecisti hōre
ci? qs pietatis dexte sub
sidiis. Pdcta virginc.

Salue sānta parens enixa
puerpera regē qui celū terram qs
regit in secla seclorū. pb Sen:

Iluminacja: Matka Boska Apokaliptyczna (łac. *Mulier Amicta Sole*), karta 210 recto